

Religieus gezag op drift

Een essay over de plaats en legitimiteit van islamitisch gezag in een veranderend religieus landschap

Thijl Sunier*

Summary

Islamic authority and leadership are probably the most sensitive issues in contemporary debates about Islam in Europe. In the 1990s the religious landscape was still firmly anchored in immigrant networks and structures. These networks still play an important role, but the process of diversification among Muslims significantly undermined their legitimacy. Although governments seem to persist in the idea of a homogeneous national Islam that speaks with one voice, the current situation shows the reverse. There are numerous indications that the authoritative and institutional frameworks of Islam in European countries, which are mainly developed under migratory conditions are under pressure. There are initiatives to set up theological institutions and organizational structures that transcend ethnic divisions. Also the rapidly increasing numbers of 'new' independent preachers, who are especially popular among young Muslims, are an indication of the changes that currently take place.

Inleiding

De terreuraanslagen in Parijs begin 2015 en de zoektocht naar duiding en betekenis, hebben in het bijzonder één zaak heel duidelijk gemaakt: representatie en gezag in islam in de hedendaagse geglobaliseerde wereld is op drift. Een van de belangrijkste vragen die in de nasleep van de gebeurtenissen werden gesteld, was of moslims de aanslagen steunden, en zo niet, waarom er zo weinig publiek protest tegen werd geuit. Hoewel dit laatste zeker niet klopte, is de vraag in wiens naam de daders gehandeld hebben en op wiens gezag een van de meest urgente vragen die in de komende jaren aan de orde komt. Dit geldt niet alleen voor dramatische gebeurtenissen met een hoge impact, zoals de aanslagen. Dit is een onderwerp dat van grote invloed zal zijn

* Thijl Sunier is werkzaam als hoogleraar culturele antropologie met leeropdracht, 'Islam in Europese samenlevingen' aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.

op het gehele religieuze landschap. In dit essay beperk ik me tot de situatie in Europa.

Globalisering, de opkomst van moderne media en, niet in de laatste plaats, de grotere sociale mobiliteit van moslims in Europa heeft geleid tot een toenemende diversiteit. Daar waar moslims voorheen primair werden gezien als relatief duidelijk omliggende gemeenschappen aangeduid aan de hand van hun land van herkomst, met een zwakke sociaal-economische positie en nauwelijks scholing, zien we nu dat moslims in Europa in vrijwel alle lagen van de bevolking te vinden zijn. In opmerkelijk korte tijd hebben ze een enorme sociale mobiliteit doorgemaakt, zijn mondiger geworden en eisen hun plaats op in de samenleving. Door moderne media en transnationale netwerken en verbanden die over nationale grenzen heen reiken is deze nieuwe generatie moslims tegelijk ook veel directer en intensiever betrokken bij wat elders in de wereld gebeurt en zijn moslims overal op de wereld met elkaar verbonden.

Het gaat dus niet alleen om diversiteit in sociaal-maatschappelijke zin, maar ook om toenemende diversiteit van ervaringen en opvattingen. Dit roept bijvoorbeeld de vraag op wat er bedoeld wordt met de verwijzing naar ‘moslims in Europa’ of ‘Europese moslims’ wanneer zij optreden in het openbaar en publiekelijk uitspraken doen. Legitimering van beslissingen en opvattingen van religieuze gezagsdragers die te maken hebben met religieuze principes en bepalingen, komt niet rechtstreeks voort uit religieuze bronnen en teksten, maar is gebaseerd op (religieus) gezag. Een van de meest intrigerende en urgente kwesties die met de toenemende diversificatie opkomen, betreft de veranderende kenmerken en bronnen van religieus gezag. De vanzelfsprekendheid van religieus gezag is meer dan ooit ondermijnd, terwijl gezag en representatie en de rol van gewone moslims beslissende factoren zijn in de vorming van islamitische landschappen in heel Europa.

Het vraagstuk van representatie, ‘wie spreekt voor de islam?’ is complex. Religieus gezag is allerminst eenduidig, niet in de laatste plaats omdat de maatschappelijke context waarin religieuze praktijken en opvattingen geproduceerd worden steeds complexer en veelvormiger worden. Dit gezagsprobleem kan niet kan worden opgelost door alleen te verwijzen naar een ‘goed begrip’ van de islamitische bronnen en de ‘juiste begeleiding’ zoals sommige islamitische theologen plegen te doen. De goedbedoelde, maar vaak nogal naïeve poging om met de ‘ware kennis’ over de islam potentiële Syriëgangers tot inkeer te brengen, is voor een deel gebaseerd op de veronderstelling dat de legitimiteit van religieus gezag als vanzelfsprekend voortkomt uit theologische bronnen. Inzicht, interpretatie, begeleiding en gezag zijn onlosmakelijk verbonden met maatschappelijke omstandigheden en ingebed

in sociale en politieke contexten. Wie bepaalt wat de juiste kennis is en wat is ‘juiste’ begeleiding? Wat wordt bedoeld met ‘islamitische gemeenschap’ en wat is de rol van gewone moslims, mensen die niet beroepshalve betrokken zijn bij de vragen van islamitische moraal en wet? Wat zijn de bronnen van islamitisch gezag en hoe ontwikkelt zich islamitische kennisproductie?

Om te begrijpen wat er in onze post-seculiere tijd gebeurt en om de totaliserende en homogeniserende voorstellingen over het karakter van de islam aan de kaak te stellen, is het noodzakelijk om die toenemende diversiteit te onderkennen en te analyseren en na te gaan wat die verscheidenheid voor consequenties heeft voor de ontwikkeling van religieus gezag en religieus leiderschap.

Islamitisch leiderschap en gezag zijn waarschijnlijk de meest gevoelige kwesties in de hedendaagse debatten over de islam in Europa. In de jaren 1990 was het religieuze landschap nog stevig verankerd in allochtone netwerken en structuren. Deze netwerken spelen nog steeds een belangrijke rol, maar het proces van diversificatie zoals hiervoor beschreven heeft hun legitimiteit aanzienlijk aangetast. Hoewel overheden lijken te volharden in het idee van een homogene nationale islam die met één stem spreekt, is in de huidige situatie eerder sprake van het omgekeerde. Er zijn tal van aanwijzingen dat de gezaghebbende en institutionele kaders van de islam in de Europese landen, die voornamelijk zijn ontwikkeld onder migratieomstandigheden, onder druk staan. Er zijn initiatieven om theologische instituten in Europa op te zetten, er komen organisatiestructuren die etnische scheidslijnen overstijgen. Ook het snel toenemende aantal ‘nieuwe’ onafhankelijke predikers die vooral populair zijn onder jonge moslims, vormt een indicatie van de veranderingen die plaatsvinden.

In dit essay neem ik deze snel veranderende situatie als uitgangspunt en laat ik zien hoe de bronnen van religieus gezag zich hebben ontwikkeld in de loop van de afgelopen decennia en wat op basis daarvan over de toekomst gezegd kan worden.

Religieuze leiders, vertegenwoordigers van gemeenschappen, ‘cultural brokers’

De groei van de islam in Europa hangt natuurlijk eerst en vooral samen met de komst van arbeidsmigranten uit landen als Turkije, Marokko en Pakistan, maar ook met de komst van moslims uit Suriname en later ook uit landen als Irak en Afghanistan. Dit vestigingsproces is uitgebreid beschreven en

gedocumenteerd. De opbouw van een religieuze infrastructuur in de landen van vestiging voltrok zich vanaf het begin vooral als een verlengstuk van de religieuze praktijk in de landen van herkomst. Er kwam behoefte aan religieuze accommodatie zoals een plaats voor gebed en gelegenheden voor belangrijke feestdagen. Maar er was vooral ook behoefte aan religieuze kennis. Omdat die niet aanwezig was in de landen van vestiging, lag het voor de hand dat ook daarbij de landen van herkomst een belangrijke rol speelden. Op die manier is bijvoorbeeld de regeling tot stand gekomen tussen de Turkse overheid en regeringen van landen in Europa met een aanzienlijk aantal Turkse migranten om imams voor een aantal jaren naar Europa te sturen. Voor Turkije sneed het mes zo aan twee kanten. Een goed opgeleide imam die door de Turkse overheid werd betaald, was natuurlijk zeer welkom onder de relatief arme migranten, terwijl de Turkse overheid zo controle kon uitoefenen op de inhoud van de boodschap.

Maar ook onder andere moslimgemeenschappen was religieus gezag sterk verbonden met de islam in het land van herkomst. Een belangrijke reden daarvoor was natuurlijk dat de meeste moslims in de jaren zeventig en tachtig van de vorige eeuw zich op geen enkele manier deel van de ontvangende samenleving voelden. Moslimgemeenschappen waren tegelijk migrantengemeenschappen en zij vormden de belangrijkste basis voor religieus gezag. In de loop van de jaren tachtig ontwikkelden lokale moskeegemeenschappen zich zo tot een soort culturele eilanden. Er kwam een type leiders op die zich positioneerden als tussenpersonen, culturele vertalers en entrepreneurs tussen de nogal geïsoleerde migrantengemeenschappen en de ontvangende samenleving.

Deze 'enclavisation' van cultuur en religie, zoals dat wel in de literatuur is omschreven, was van invloed op de manier waarop religieuze autoriteit werd gezien en gelegitimeerd. De bijna volledige samensmelting van godsdienst en allochtone cultuur maakte de islam tot een 'vreemd' element en versterkte het idee dat religieuze autoriteit voornamelijk een zaak was van de landen van herkomst.

In de loop van de jaren 1990 vond onder islamitische organisaties een fundamentele verschuiving van hun politieke agenda plaats. Dit was vooral het gevolg van de toenemende invloed van een jongere generatie in de organisaties en de 'cognitieve shift' van een oriëntatie voornamelijk op de landen van herkomst naar een focus op het gastland. Daar zijn twee belangrijke redenen voor aan te wijzen: (1) de toenemende opwaartse mobiliteit van de moslims, en (2) de fundamentele transformatie van moslims als migranten naar permanente bewoners van Europese samenlevingen. Van organisaties van

‘buitenlanders’ ontwikkelden zij zich tot organisaties die zich ten doel stelden moslims als volwaardige burgers in de samenleving te laten deelnemen.

In veel lokale moskeeën vonden vaak heftige discussies plaats over de vraag hoe zij zich in de toekomst moeten ontwikkelen. Een toenemend aantal jonge moslims vond de vanzelfsprekende oriëntatie op het land van herkomst niet bevredigend. Zij waren van mening dat hun ouders moskeeën te veel beschouwden als stukjes land van herkomst waar vooral de mannen hele dagen doorbrachten zonder zich verder druk te maken over de toekomst. Jonge bestuurders waren van mening dat de lokale moskeegemeenschappen zich meer moesten bekommeren om hun plaats in de lokale samenleving, maar de discussies hadden zeker ook te maken met de vraag hoe de islam zich zou (moeten) ontwikkelen.

Jonge moslims die het grootste deel van hun leven in Europa hadden doorgebracht, voelden steeds meer onvrede met de Islam die werd gepredikt door de gevestigde ulama die absoluut geen idee hadden over het leven in Europa, de taal niet spraken en hun rol als herder nauwelijks konden waarmaken. Kritische jonge moslims waren van mening dat de meeste imams eigenlijk geen band met de gemeenschap hadden. Traditionele vormen van religieuze kennisoverdracht sloten steeds minder aan bij de leefwereld en ervaringen van jonge moslims in Europa. Zij voelden meer dan ooit de behoefte om te reflecteren op de grondslagen van hun religie en die in overeenstemming te brengen met hun ervaringen. De complexiteit van het moderne stadsleven, waar de meerderheid van de moslims in Europa zich vestigde, vroeg om specifieke competenties waarover traditionele gezagsdragers niet beschikten. Religiositeit en religieuze saamhorigheid bleken veel meer te zijn geworteld in de huidige ervaringen van de gelovigen en veel minder in conventionele exegeze van religieuze teksten.

De ontwikkelingen in de afgelopen twee decennia hebben het beeld van een goed geordende islamitische gemeenschap danig overhoop gehaald en de dominante normatieve en functionalistische veronderstellingen over het religieuze leven onder moslims in Europa onderuit gehaald. De traditionele bronnen van religieuze autoriteit staan meer dan ooit onder druk en er is een enorme toename in semi-religieuze activiteiten en praktijken die niet in het beeld van de ‘mainstream’ religie passen. Wanneer we kijken naar het huidige islamitische landschap in Europa, dan is het beeld ambigue en complex. Islamitische organisaties hebben hun beleid en hun activiteiten veranderd. Het aantal moskeeën en religieuze verenigingen dat niet langs etnische lijnen is georganiseerd, is sterk toegenomen. Een aanzienlijk aantal jongeren gaat niet meer naar reguliere moskeeën, of heeft de islam helemaal verlaten,

terwijl anderen kiezen voor meer radicale varianten van de islam, of verkennen nieuwe vormen en uitingen van religiositeit en vroomheid.

Al deze veranderingen zullen van grote invloed zijn op de wijze waarop religieuze kennis wordt geproduceerd en gecommuniceerd. Volgens sommigen zal er fragmentatie en pluralisering van religieuze autoriteit en kennisproductie ontstaan. Deze ontwikkeling kan in de hele islamitische wereld worden waargenomen, maar zeker ook in Europa en wordt vaak in verband gebracht met een ander fenomeen, namelijk de individualisering van religiositeit. De impliciete aanname achter de individualiseringsthese is dat religieus gezag en religieuze gezagsdragers overbodig worden. Iedereen knutselt als het ware haar of zijn eigen religiositeit in elkaar.

Hoewel er onmiskenbaar sprake is van een individuele zoektocht naar kennis, waarbij de nieuwe media een belangrijke rol vervullen, betekent dit niet noodzakelijkerwijs dat gezag onbelangrijk wordt. We moeten er alleen voor waken het proces van individualisering van de samenleving en van religie te sterk te benadrukken. Dit proces is eerder wensdenken dan de uitkomst van gedegen observatie en analyse. Nieuwe vormen van kennisverwerving impliceren nieuwe vormen van religieus gezag. Dat is een complex proces waar we nog maar heel weinig van weten.

Anderzijds is de veronderstelling dat de situatie in de eerste decennia na de migratie, zoals ik die hierboven beschreef, stabiel was een tamelijk normatieve, culturalistische en vooral ahistorische veronderstelling. Religieus gezag en gezaghebbende structuren moesten voortdurend opnieuw worden bevestigd in steeds veranderende omstandigheden. Vaak verliep zo'n proces geleidelijk, maar in veel gevallen was er wel degelijk sprake van frictie en discussie. Een 'politieke economie van de kennisproductie en gezag' dient grondig te analyseren hoe dit proces zich heeft voltrokken en hoe de islam zich heeft gevestigd en vorm heeft gekregen. Dat is nu niet anders dan toen. Het enige verschil is dat dit thema eigenlijk in die jaren niet geanalyseerd werd omdat er vanuit werd gegaan dat religieuze gezagsverhoudingen vanzelfsprekend waren.

Religieus gezag, gemeenschapsvorming en alledaagse islam

De nieuwe predikers die we zien opkomen zijn opinieleiders, publieke figuren die reageren op bepaalde situaties en gebeurtenissen in de maatschappij. Soms gaat het om mensen die zich losmaken van bestaande organisaties en voor zichzelf beginnen, maar vaak ook zijn het figuren die nooit met bestaande

organisaties verbonden waren. Er is vaak geen scherp onderscheid tussen opinieleiders, lokale leiders, priesters, en politici. Waar deze rollen voorheen gescheiden waren, zien we nu dat scheidslijnen vervagen. Deze nieuwe leiders houden toespraken, verschijnen in de media, en in sommige gevallen groeien ze uit tot de spil van nieuwe devotionele praktijken en overtuigingen. Soms zijn deze figuren echte beroemdheden met fans in plaats van aanhangers. Er is geen scherp onderscheid tussen moslims/niet-islamitische, religieuze/niet-religieuze, politieke/niet-politieke sferen. Juist hun ongrijpbaarheid in combinatie met het feit dat ze niet overeenkomen met het beeld van de traditionele imam dat maakt ze verdacht in de ogen van veel politici.

Het publiek van deze nieuwe leiders is even instabiel als het gezag zelf, zonder institutionele banden en vaak zonder verdere verplichtingen. De traditionele hechte migrantengemeenschappen met een aanzienlijke sociale controle, zijn deels verdwenen, de hechte verbanden zijn losser geworden. Hierdoor is de noodzaak om de legitimiteit van het religieuze gezag steeds opnieuw vorm te geven heel urgent geworden. Waar traditionele gezagsdragers zich vaak weinig gelegen lieten liggen aan hoe hun verhaal overkwam, is dat nu juist een zeer cruciale voorwaarde om gehoord te worden. De grote verscheidenheid van onderwerpen van het geloof die vroeger schijnbaar onbetwist waren, staan nu ter discussie.

Gevoeligheden, morele dilemma's en nieuwe vroomheid: actuele onderwerpen, toekomstperspectieven

Er zijn dus veel aanwijzingen dat kritische reflectie plaatsvindt over zaken die met de islamitische leer te maken hebben onder een groeiend aantal moslims in Europa, en misschien al voor een langere periode dan vaak wordt aangenomen. Echter, er lijkt een vreemde tegenstrijdigheid in de manier waarop de samenleving en de politiek de kritische houding van jonge moslims tegenover gevestigde normatieve kaders en instituties beoordelen. Aan de ene kant zijn er zorgen over het gevestigde organisatorische landschap onder moslims in Europa dat de integratie in het gastland zou belemmeren, maar aan de andere kant zijn er nog meer zorgen over jonge moslims en hun zoektocht naar nieuwe religieuze ervaringen en inspiratie. De vele lokale initiatieven van moslims om bepaalde elementen van het islamitisch recht toe te passen in de ontvangende samenlevingen worden niet beschouwd als een voorbeeld van integratie van moslims die vorm willen geven aan hun geloof, maar als pogingen een parallel rechtssysteem te ontwikkelen. Ze worden gebrandmerkt als

pogingen van moslims om de controle over de Europese instellingen te krijgen. Ook initiatieven om de islam te laten wortelen in de lokale samenleving en islamitische gemeenschappen te ontwikkelen buiten de etnische scheidslijnen om worden met argwaan bekeken. De campagne ‘*niet in mijn naam*’ door de Britse moslims in 2014 gelanceerd op de sociale media werd massaal gesteund over de hele wereld. Dit initiatief werd echter ook zwaar bekritiseerd omdat het werd gezien als een manier om de kwestie van de vertegenwoordiging en betrokkenheid te omzeilen door het argument dat de wreedheden begaan door IS niet islamitisch zijn, simpelweg af te doen als propaganda. Het experiment met de *Poldermoskee* in Amsterdam enige jaren geleden, een initiatief van jonge moslims om een ‘Nederlandstalige’ moskee op te zetten werd door de Amsterdamse overheid met argwaan bekeken. Van enige logistieke steun was geen sprake.

Er zijn een aantal kwesties waar we in de nabije toekomst wrijving en discussie kunnen verwachten en waar nieuwe initiatieven en innovatie tot ontwikkeling zouden kunnen komen. Ten eerste de zogenoemde ‘halal markt’. Consumptie in relatie tot religieuze normen en regelgeving is een snel groeiend terrein van debat en (commerciële en religieuze) activiteit. Het initiatief van moslims om een zogeheten halal keurmerk te ontwikkelen in verschillende landen in Europa is een intrigerend voorbeeld in dat opzicht. Maar halal betekent niet alleen voedselvoorschriften en ritueel slachten; het gaat ook over de snel groeiende mondiale markt voor een steeds rijkere vrome middenklasse. Ook mode en zelf-styling, consumptiegoederen, kunst en entertainment vallen onder deze categorie. Maar halal zou te eng gedefinieerd worden als het alleen betrekking zou hebben op commercialisering en religieuze styling. Het omvat alle activiteiten van de jonge moslims in de sfeer van vrije tijdsbesteding en vriendschappen. Religieus gezag speelt hierbij, anders dan zou worden gedacht, een centrale rol. Persoonlijke relaties en consumptie zijn bij uitstek thema’s die dilemma’s veroorzaken, die dus met ethiek en normativiteit te maken hebben en met de vraag hoe religieuze autoriteiten zich opstellen ten aanzien van deze praktijken. Maar gezag speelt hierbij ook een belangrijke rol omdat deze praktijken nieuwe vormen van religiositeit genereren.

De tweede kwestie betreft de positie van de nieuwe religieuze leiders die ik hierboven besprak. De legitimiteit van deze leiders blijft een gevoelige kwestie. Cyber imams en rondtrekkende predikers zijn erg populair omdat ze hun boodschappen in een stijl en een retoriek verpakken die vooral jonge moslims aanspreekt. Maar nog belangrijker in dit verband zijn allerlei vormen van informeel leiderschap op lokaal niveau. Daarin spelen vrouwen een veel belangrijker rol dan vaak wordt aangenomen.

Een derde enigszins verwante kwestie betreft praktijken en initiatieven die betrekking hebben op persoonlijke en familiale relaties. Het gaat vaak over gevoelige kwesties die regelmatig de media bereiken zoals de positie van vrouwen in de islam, partnerkeuze, gearrangeerde huwelijken, gedwongen huwelijken, echtscheidingen, en de interactie tussen jongeren van verschillend geslacht, homoseksualiteit, afvalligheid, en de besnijdenis. Deze kwesties zijn gevoelig en creëren gemakkelijk wrijving en debat, maar het zijn ook kwesties die aanleiding geven nieuwe ideeën over de toepassing van de islamitische wet te verkennen en te bediscussiëren. Wrijving komt vaak voor waar de interpretatie van de islamitische wetten en regels op het spel staan. Er is een groeiende behoefte onder moslims in Europa om alternatieve religieuze begeleiding en advies te zoeken buiten de traditionele gezaghebbende kringen. Mediation, counseling, informele vormen van rechtspraak zijn sterk groeiende praktijken. Wie zijn de betrokken instanties? Hoe claimen ze gezag en waarom wordt naar ze geluisterd? Hoe vindt kennisproductie plaats? Welke vormen van redeneren en argumenteren passen deze autoriteiten toe? Veel van deze informele praktijken vinden plaats onder de radar en juist daarom zijn de discussies daarover onder moslims zo belangrijk.

Het onderzoeksprogramma *Making Islam Work in the Netherlands* dat door NWO is gefinancierd en dat in 2013 onder leiding van ondergetekende en prof. Leon Buskens wordt uitgevoerd heeft betrekking op de drie genoemde thema's. Uitgangspunt van het onderzoek is dat veel ontwikkelingen en vernieuwingen op het gebied van islamitisch recht en religieus gezag beginnen met lokale discussies onder gewone moslims, moslims die niet noodzakelijkerwijs over veel theologische kennis beschikken, maar die het wel belangrijk vinden om als goed moslim te leven. In de meeste gevallen zullen praktiserende moslims keuzes maken die zonder veel problemen binnen de normatieve islamitische kaders vallen. Maar alledaagse praktijken en keuzes kunnen ook leiden tot frictie en onduidelijkheid en juist aanleiding zijn de normatieve kaders ter discussie te stellen. Zulke situaties geven aanleiding tot reflectie, discussie en in veel gevallen vernieuwing. Het onderzoek wil deze situaties in kaart brengen, analyseren en begrijpen hoe zij uiteindelijk ook van invloed zijn op de legitimiteit van religieus gezag. Een deel van het onderzoek gaat over de vraag hoe moslims bepaalde kwesties en dilemma's bediscussiëren die samenhangen met hun leven als moslim in de Nederlandse samenleving en wie hierin het initiatief nemen. Het gaat bij dit deelonderzoek over schijnbaar triviale kwesties als lichaamsbeweging en vrijetijdsbesteding. In het verlengde daarvan gaat het om de vraag welke vormen van informeel leiderschap rondom dit soort vraagstukken ontstaan en welke vormen van (onzichtbaar en

informeel) gezag vorm krijgen en welke ontwikkelingen we daarbij kunnen waarnemen. Het andere deelonderzoek richt zich op de vraag hoe genoemde kwesties van invloed zijn op islamitisch recht en welke debatten over de ontwikkelingen van dat recht plaatsvinden onder gewone moslims. In het tweede deelonderzoek staat tevens de vraag centraal wie de personen zijn die op basis van hun kennis en informele gezag moslims kunnen bijstaan bij familie-kwesties en welke plaats islamitisch recht hierin heeft.

Islamitisch gezag is het verbindende thema van beide deelonderzoeken. Hoewel hier wel al lang over gepubliceerd is, lijkt gezag en legitimiteit van gezagsdragers in het onderzoek onder moslims in Europa nog een ondergeschikte rol te spelen. Het wordt in toenemende mate duidelijk dat religieus gezag een bepalende factor is in de ontwikkeling van het islamitische landschap in Europa. De geringe aandacht voor de bronnen van religieus gezag hangt samen met de veronderstelde vanzelfsprekendheid ervan. Bij deze stellingname heb ik kritische kanttekeningen geplaatst.¹

Noten

- 1 Wie meer over dit onderwerp wil lezen verwijs ik naar de onderstaande bronnen. Ten eerste het werk van de Amerikaanse historicus Muhammad Zaman, met name *Modern Islamic Thought in a Radical Age* (Cambridge 2012) over de debatten onder islamitisch geleerden in een tijd van snelle verandering en globalisering; Bracke, S. (2008), Conjugating the Modern-Religious, Conceptualizing Female Religious Agency: Contours of a 'Post-secular' Conjuncture, in: *Theory, Culture and Society*, Vol. 25 (6), 51-68; Bruinessen, M. van & S. Allievi (eds.) (2012), *Producing Islamic Knowledge. Transmission and dissemination in Western Europe*, London etc: Routledge; Eickelman, D. & J. Anderson (2003), *New Media and the Muslim World: The Emerging Public Sphere*, Bloomington: Indiana University Press; Jouili, J. & S. Amir-Moazami (2006), Knowledge, Empowerment and Religious Authority among pious Muslim Women in France and Germany, in: *Muslim World*, Vol. 96, 617-642; Kalmbach, H. & M. Bano (eds.) (2012), *Women, Leadership, and Mosques: Changes in Contemporary Islamic Authority*, Leiden: Brill; Mandaville, P. (2007), Globalization and the Politics of Religious Knowledge, in: *Theory, Culture and Society*, Vol. 24 (2), 101-105; Stollow, J. (2006), Communicating Authority, Consuming Tradition: Jewish Orthodox Outreach Literature and Its Reading Public, in: Meyer, B. & A. Moors (eds.), *Religion, media, and the Public Sphere*, Bloomington: Indiana University Press, 73-91; Volpi, F. & B. Turner (2007), Making Islamic Authority Matter, in: *Theory, Culture and Society*, Vol. 24/2, 1-19.